

Перегуки між повістями Івана Панаєва і Тараса Шевченка

О. В. Боронь*

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України, Київ, Україна

*E-mail: borons@bigmir.net

Paper received 09.01.16; Accepted for publication 27.01.16.

Анотація. У статті йдеться про можливу ремінісценцію з повісті І. Панаєва «Онагр» у Шевченковій повісті «Художник». Простежуються виразні аналогії у трактуванні постаті головного персонажа у творах «Маменькин сынок» Панаєва і «Несчастный» Шевченка, а також окремі перегуки між романом російського прозаїка «Львы в провинции» і повістю українсько-го митця «Музыкант».

Ключові слова: алюзія, ремінісценція, аналогії, головний персонаж

Шевченко особисто знав одного з помітних представників російської «натуральної школи» І. Панаєва, вони іноді зустрічалися на літературних вечорах.

У повісті «Художник» Шевченко зробив значущий для нього розлогий позафабульний відступ, присвячений «дерев'яним красавицям», зокрема провінційній красуні, прототипом якої була А. Ускова. Із приводу її безтямного захоплення картярством він зауважив: «И если бы продлилось ее уединение еще год-другой в этом темном углу без кровожадных обожателей, т. е. без львов и онагров, я уверен, что она бы одурела или сделалась бы настоящей идиоткой. Состояния полуидiotки она уже достигла» [10, с. 200]. В останньому академічному зібранні творів Шевченка у 12 томах наведений фрагмент не прокоментовано. За Л. Ушкаловим, образ «левів та онагрів», тобто хижаків і жертв, походить із байки Езопа «Осел, Онагр і Лев», із чим важко погодитися: мораль байки полягає в тому, що люди норавливі і уперті, які хочуть жити по-своєму і без чужої допомоги, швидко гинуть [1, с. 187, № 410]. Дослідник також припускає, що Шевченко міг мати на думці повість Панаєва «Онагр» (1841) [8, с. 298]. Таке міркування справді видається більш слушним.

Згадану повість Панаєва опубліковано в «Отечественных записках» 1841 року [6]. З'ясовано, що у 1840-х роках Шевченко досить уважно відстежував петербурзьку періодику, зокрема і «Отечественные записки» [7, с. 101], тому не слід виключати ймовірність того, що поет прочитав цей твір. З. Кирилук навіть вважає, що під враженням від повістей Панаєва «Онагр» і «Актенон» виник нездійснений Шевченків задум повісті «Из ничего почти барин» [3, с. 27].

Панаєв сатирично змальовує Онагра (Петра Олександровича) – тип невдатного наслідувача представників найвищої аристократії. Відповідна Шевченкова фраза відсилає обізнаного читача до закінчення першого розділу твору Панаєва, яке наведемо майже повністю, бо воно пояснює використаний у повісті «Художник» іронічний збірний образ «левів і онагрів»: «Как истинный онагр, молодой человек превосходно знал все обычаи, переходящие из большого в маленький свет, и ни в каком случае не позволял себе уклоняться от них. С благоговением неизобразимым, с чувством робким и трепетным смотрел он на львов, с которыми встречался на улицах и в трактирах, и усиливался рабски подражать им во всем.

Всем и каждому известно, что цари высшего парижского общества, некогда называвшиеся: hommes à bonnes fortunes, incroyables, dandy, fashionables и так далее, теперь носят страшные имена львов. Многим также известно, что наше русское общество имеет

небольшую претензию на европейскую внешность, что оно с быстротою изумительною перенимает все парижские и лондонские странности и прихоти. Вследствие этого у нас были денди и фешенебли, у нас есть и “львы”. С Санкт-петербургским “львом” вы уже знакомы; но дело не в том. Я не знаю, слышали ль вы, читатель мой, очень любопытную новость? Недавно какой-то остроумный господин в Париже изобрел название для тамошних царьков среднего общества. Это название прекрасное и звучное: онагр! Оно было принято парижанами с восторгом и тотчас вошло во всеобщее употребление. Оно – в этом почти нельзя сомневаться – перейдет и к нам, и мы скоро привыкнем к нему, как привыкли к странным прозваниям “львов”.

В Петербурге очень много “онагров”, несравненно более, чем “львов”.

Санкт-петербургские “онагры”, по-моему, гораздо любопытнее Санкт-петербургских “львов”. Не знаю, даст ли этот слабый очерк хоть небольшое понятие о том, что такое Санкт-петербургский онагр» [6, с. 13–14].

Немає сумніву, що слово «онагр» на позначення осіб, які вдавали з себе світських левів, увійшло в обіг із легкої руки російського письменника. Згадка про онагра в «Художнике» може бути не безпосередньою алюзією на повість Панаєва, а мимовільною ремінісценцією. У будь-якому разі Шевченкова фраза передбачає певний літературний контекст, відомий компетентному читачеві.

Пригадуванню дотепного протиставлення «левів» і «онагрів», можливо, посприяло вірогідне ознайомлення Шевченка на засланні із романом Панаєва «Львы в провинции», опублікованим у «Современнике» в 1852 р. (№ 1–9). Поет точно читав сьоме число, позаяк у листі від 10 червня 1855 р. [9, с. 94] рекомендував Бр. Залеському статтю М. Хотинського і П. Писаревського «Светопись и ее современное состояние» (відділ II, с. 1–39). У романі сатирично виведено молодого графа та двох його друзів неаристократичного походження, які, втім, кожен по-своєму намагаються наслідувати свого патрона. Безвідповідальна поведінка безхарактерного, розбещеного графа з дріб'язковим самолюбством стає, зрештою, причиною смерті сусідки-поміщиці Віри Іванівни, а відтак і її доньки Катерини, яку він буцімто кохав. Безтямно закохана у графа Сергія Єлєцького дівчина наважилася залишити стареньку матір і поїхати до Петербурга, де він до неї остаточно збайдужів під впливом столичної куртизанки.

Образ безталанного поета Іллі Семеновича з його старомодними літературними смаками, над яким на-сміхаються столичні леви і місцеві поміщики, певною

мірою нагадує постать Івана Максимовича з Шевченкової повісті «Музикант», особливо якщо порівнювати їхні естетичні переконання. Приміром, процитувавши початок «старовинного переказу» (за авторським жанровим визначенням) «Мар'їна роща» (1809) В. Жуковського, Ілля Семенович вигукує: «– Какой слог, – продолжал он, продекламировав наизусть две первые страницы из “Марьиной рощи”, – жемчужом, так сказать, нанизано! Современные наши писатели – я не могу это пропустить молчанием – небрегут своим слогом. Такой музыки в слоге у них нельзя встретить» [4, № 3, с. 51]. Шевченків Іван Максимович, намірившись стати письменником, прочитав твори Марлінського: «Что за блестящий, что за гениальный слог!» [9, с. 209], а з приводу свого писання зауважив розповідчеві: «Слог! слог главное, а прочее само собой придет» [9, с. 229]. Якщо Іллю Семеновича змальовано у відверто сатиричних тонах, то Івана Максимовича овіяно доброзичливим гумором – розповідач із розумінням ставиться до його захоплення застарілими в нову епоху літературними зразками.

Виразні аналогії у трактуванні постаті головного персонажа простежуються у повістях «Маменькин сынок» Панаєва [5] і «Несчастный» та частково «Близнецы» Шевченка. Умови, у яких виростили Аркадій («Маменькин сынок») та Іполит («Несчастный»), – дуже схожі. Обидва були страшенно неохочі і нездатні до навчання, домашні вчителі не обтяжували своїх вихованців, щоб не мати зайвих клопотів. І в одного, і в другого панича батько, військовий у відставці, помирає, коли вони не досягли повноліття. Обидва повністю перебувають під впливом своїх матерів – Олени Терентіївни (Панаєв) і Мар'ї Федорівни (Шевченко), чії характери хоч і різняться в окремих деталях, проте загалом збігаються. Саме сліпа материнська любов і цілковита відсутність належного виховання зумовили моральну деградацію Аркадія та Іполита. Панаєв зауважує, що на Аркаші відбився моральний вплив матері, її компаньйонки-утриманки та няньки. Хлопець всогував їхні вірування і поняття. «В девять лет он уже хвастал тем, что у него будет полторы тысячи душ крестьян...» [5, № 1, с. 18], – резюмує письменник. Мар'я Федорівна на нагадування сусідок про необхідність вчити грамоті 14-літнього сина про себе міркує, що це йому як майбутньому власнику незакладеної тисячі душ кріпаків зовсім ні до чого [9, с. 265].

Юнкер Аркадій бездушністю і розумовою обмеженістю нагадує Зосима Сокиру з «Близнецов». Аркадій драгується, коли його товариші по службі кепкують, що він боїться дядьки, називають матусиним синочком. Запобігаючи перед ними, Аркадій під різними приводами постійно виканює в дядьки гроші, на які влаштує пиятики, здобуваючи в такий спосіб недешево популярність серед товаришів. Зосим на такі самі потреби брутально вимагає кошти у названих батьків, дорікаючи їм своєю вигаданою нужденністю. Показовим щодо його морального рівня є епізод з отриманням листа від Прасковії Тарасівни, яка випрохала в чоловіка 300 рублів для улюбленого сина. Зосим, вийнявши гроші, кинув непрочитаним її слізне послання. Інший гвардійський прапорщик «поднял эту обертку и, прочитавши, спрятал в карман, а на другой день в эскерцигаузе показал ее полковой братии. И пошла потеха.

Сначала не понимал Зося, в чем дело. А когда понял, то в одно прекраснейшее утро, после ученья, пригласил честную компанию к Сен-Жоржу, задал великолепный завтрак и полупьяный рассказал братии вот что насчет лаконического письма: что у него в Полтаве осталася амика, т. е. любовница, богатая и безграмотная купчиха, которая крадет у мужа деньги и снабжает ими вашего покорнейшего слугу» [10, с. 66] і т. д.

Панаєв так характеризує Аркадія в часи його юнкерства: «<...> ложь и хвастовство сделались его необходимыми принадлежностями, без которых он, как без хлеба, не мог обойтись. Он с детства привык лгать и хвастать без сознания, что это дурно, потому что дышал в атмосфере лжи и хвастовства <...>» [5, № 1, 40]. Перебування у військовому середовищі лише посилює ці риси. Тільки під тиском умовлянь Микити Савелійовича, дядьки, він неохоче пише листи матері, хоч обіцяв надсилати їх із кожною поштою. Так само хамські цидули Зосима яскраво унаочнюють його егоцентризму.

У повісті Панаєва внаслідок доволі імпульсивного рішення Аркадія, продиктованого радше потягом плоти, аніж раціональними міркуваннями, одружитися з бідною дівчиною (всупереч волі Олени Терентіївни) – відбувається повний розрив із матір'ю. Щоправда, згодом з ініціативи хитромудрої Олени Терентіївни вони замирилися. У повісті Шевченка пунктом неповернення стає вчинок Іполита, який оголосив матір покійною, щоб роздобути трохи грошей для своїх сумнівних розваг. Такої образи не стерпіла навіть безмежно залюблена у сина Мар'я Федорівна, тому звернулася до царя із проханням віддати Іполита у солдати. Напіввідіотизм Іполита можна пояснити бо-дай тим, що його мати, сама неосвічена, навіть неписьменна, не маючи ні в дитинстві, ні в юності жодних умов для свого інтелектуального зростання, не могла забезпечити відповідне виховання і сину, бо, крім того, не усвідомлювала фатальних наслідків потурання його шкідливим бажанням.

Наявність очевидних перегуків між творами Шевченка і Панаєва, а також висока ймовірність контактних зв'язків між їхніми творами переконує в тому, що повість «Матусин сынок» могла слугувати творчим імпульсом або радше певним орієнтиром для написання повісті «Несчастный», однак сюжети обох творів істотно різняться – спорідненість виявляється у розробленні образу головного персонажа. Шевченко, як свідчать відповідні записи у його щоденнику [11, с. 23–26], відштовхувався від особи реального Юліана Порцьян-ка, ретроспективно конструюючи його життєву історію. Доля Аркадія, попри схоже виховання чи то пак його відсутність, склалася інакше, ніж в Іполита: замирившись із матір'ю, персонаж повісті Панаєва зрештою підірвав здоров'я розгулом та передчасно помер.

В інтертексті «Художника», крім низки інших текстів, активно функціонує літературний досвід Панаєва, втілений в «Онагрі». Інтертекстуальні відсилання, зрозумілі синхронному в часі написання Шевченкової повісті читачеві, нині потребують семантичної реконструкції, зокрема і відповідного коментаря у черговому академічному зібранні творів письменника. (Про типологічні відповідності та відмінності у повістях Шевченка «Художник» і Панаєва «Дочь чиновного человека» та «Белая горячка» див.: [2].)

ЛІТЕРАТУРА

1. Басни Эзопа / Перевод, статья и комментарии М.Л. Гаспарова. – М. : Наука, 1968. – 320 с. – (Литературные памятники).
2. Боронь О. Повесть Шевченка «Художник» і російські повісті 1830-1840-х років про образотворче мистецтво / О. Боронь // Слово і Час. – 2016. – № 2.
3. Кирилук З. Російські повісті Т. Шевченка (до історії створення) / З. Кирилук // Слово і Час. – 2008. – № 3. – С. 25-32.
4. Панаев И. Львы в провинции / И. Панаев // Современник. – 1852. – Т. XXXI. – № 1. – Отд. I. – С. 5–86, № 2. – С. 171–214; Т. XXXII. – № 3. – С. 5–66, № 4. – С. 201–260; Т. XXXIII. – № 5. – С. 65–114, № 6. – С. 159–188; Т. XXXIV. – № 7. – С. 67–98, № 8. – С. 99–138; Т. XXXV. – № 9. – С. 105–134.
5. Панаев И. Маменькин сынок / И. Панаев // Отечественные записки. – 1845. – Т. XXXVIII. – № 1. – Отд. I. – С. 5-93; № 2. – С. 240-314.
6. Панаев И. Онагр / И. Панаев // Отечественные записки. – 1841. – Т. XVI. – № 5. – Отд. III. – С. 3-71.
7. Прийма Ф.Я. Шевченко и русская литература XIX века / Ф.Я. Прийма. – М.; Лг. : Изд-во АН СССР, 1961. – 411 с.
8. Ушкалов Л. Коментар до творів Шевченка / Л. Ушкалов // Ушкалов Л. Від бароко до постмодерну : есеї. – К.: Грані-Т, 2011. – С. 277-312.
9. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т.Г. Шевченко. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 3. – 591 с.
10. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т.Г. Шевченко. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 4. – 599 с.
11. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т.Г. Шевченко. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 5. – 495 с.

REFERENCES

1. Aesop's Fables / Translation, article and commentary by M.L. Gasparov. – Moscow: Nauka, 1968. – 320 p. – (Literary Monuments).
2. Boron, O. The story *The Artist* by Shevchenko and the Russian novels about art of the 1830-1840s // Slovo i Chas. – 2016. – № 2.
3. Kyrylyuk, Z. Russian novels by Taras Shevchenko (to the history of creation) // Slovo i Chas. – 2008. – № 3. – P. 25-32.
4. Panayev, I. Lions in the province // Sovremennik. – 1852. – Vol. XXXI. – № 1. – Section I. – P. 5–86, № 2. – P. 171–214; Vol. XXXII. – № 3. – P. 5–66, № 4. – P. 201–260; Vol. XXXIII. – № 5. – P. 65–114, № 6. – P. 159–188; Vol. XXXIV. – № 7. – P. 67–98, № 8. – P. 99–138; Vol. XXXV. – № 9. – P. 105–134.
5. Panayev, I. Sissy Boy // Otechestvennyje zapiski. – 1845. – Т. XXXVIII. – № 1. – Section I. – P. 5-93; № 2. – P. 240-314.
6. Panayev, I. The Onager // Otechstvennyje zapiski. – 1841. – Т. XVI. – № 5. – Section III. – P. 3-71.
7. Priyma, F.Y. Shevchenko and the Russian literature of the 19th century. – Moscow; Leningrad: Publishing House of USSR Academy of Sciences, 1961. – 411 p.
8. Ushkalov, L. Commentary to Shevchenko's works // Ushkalov L. From Baroque to post-modern: Essays. – Kyiv: Grani-T, 2011. – P. 277-312.
9. Shevchenko, T.H. Complete Works: in 12 vols. – Kyiv: Naukova dumka, 2003. – Vol. 3. – 591 c.
10. Shevchenko, T.H. Complete Works: in 12 vols. – Kyiv: Naukova dumka, 2003. – Vol. 4. – 599 c.
11. Shevchenko, T.H. Complete Works: in 12 vols. – Kyiv: Naukova dumka, 2003. – Vol. 5. – 495 c.

Correspondences between the stories by Ivan Panaev and by Taras Shevchenko

O.V. Boron

Abstract. The paper deals with a possible reminiscence of the story by I. Panayev *The Onager* in Shevchenko's story *The Artist*. The noticeable analogies are traced in the interpretation of the figure of the main character in the novel *Sissy Boy* by Panayev and *The Unfortunate Man* by Shevchenko. Some correspondences are stated between *Lions in the province* by Russian writer and the novel by Ukrainian artist *The Musician*.

Keywords: *allusion, reminiscence, analogies, the main character*